

# Els infants i la guerra. Consideracions al voltant d'una investigació sobre dibuixos d'escolars durant la Guerra Civil espanyola

**Josep Casanovas\***

**Antoni Tort\*\***

## *Resum*

El present article reflexiona sobre el paper i la rellevància de les produccions infantils per al millor coneixement de fets històrics i de com la infància ha de tenir un lloc en l'explicació i la interpretació culturals de les nostres societats. En concret, el text recull alguns elements resultants d'una recerca en curs per part del GREUV (Grup de Recerca Educativa de la Universitat de Vic), que analitza els dibuixos de guerra realitzats per nens i nenes de l'escola barcelonina Grup Escolar Lluís Vives, durant el període de la Guerra Civil (1936-1939). El material analitzat ajuda a entendre la vida escolar, la vida quotidiana i la visió de la guerra que tenen els autors dels dibuixos, la qual cosa permet aprofundir i complementar el coneixement històric d'aquella contesa des d'una perspectiva social, cultural i educativa de gran interès.

## *Paraules clau*

Guerra Civil, dibuixos escolars, imatge, representació i coneixement històric, història cultural, infància i guerra

*Recepció de l'original: 6 de juny de 2012*

*Acceptació de l'article: 20 de març de 2013*

## **Introducció**

Les recerques que utilitzen la imatge com a font documental formen ja en aquest moment un corpus que ens permet identificar quines són les possibilitats d'aquests materials; així mateix, ens permeten discernir les diferents aproximacions metodològiques que orienten les esmentades investigacions. En història de l'educació, encara que més recents, també coneixem diferents treballs que inclouen aquest tipus de material, ja sigui per obrir vies complementàries de comprensió al voltant de la infància i de l'educació, ja sigui per aportar noves perspectives (Braster et al., 2011). Això ha comportat que ja en aquest moment puguem afrontar diverses aproximacions a les representacions gràfiques segons la forma material (fotografia, mapa, quadre, gràfic, mural, dibuix, imatge mòbil amb text o sense...), la utilitat (font documental, propaganda eticopolítica, ornament...), el context o propòsit (exercici escolar, dibuix lliure...), o la funció (il·lustració de contrapunt, de complement, de referència...) (Collelldemont, 2010).

---

(\*) Professor titular de la Universitat de Vic, on actualment és vicedegà de la Facultat d'Educació. Doctor en Història per la UB i membre del GREUV (Grup de Recerca Educativa de la UVIC). Adreça electrònica: josep.casanovas@uvic.cat

(\*\*) Professor titular de la Universitat de Vic. Doctor en Pedagogia per la UB i membre del GREUV. Autor de nombroses publicacions sobre escolarització i territori, història de l'educació, interculturalitat i educació, escola i comunitat, i sobre educació i opinió pública. Adreça electrònica: antoni.tort@uvic.cat

La història cultural ha situat en el centre de la reflexió històrica la necessitat de comprendre la relació de la societat amb les seves idees, símbols i representacions. En aquest procés, les imatges ens són d'una gran importància. Considerades durant temps un document menor i posteriorment un de complementari, avui han esdevingut elles mateixes objecte d'estudi i font independent i rellevant en l'anàlisi d'una determinada realitat social. No obstant això, encara hi ha força buits a l'hora de considerar les històries redactades, dibuixades i representades pels propis infants. Unes produccions que poden convertir-se en un element de gran interès per a la reconstrucció de les experiències formatives d'aquells infants. Des de la perspectiva de la història cultural, en el camp educatiu, cal considerar, com assenyala encertadament Sandra Carli, la noció d'infantesa no pas com a supòsit, situat en un lloc ideal i ahistòric. Cal evitar la retòrica en què sovint la pedagogia i la política han col·locat la infantesa, que no és el lloc o el mite al qual es retorna per evitar la història. Al contrari, tenir en compte la infantesa implica situar-se en unes determinades coordenades històriques, polítiques i culturals (Carli, 2002).

Recollir, doncs, les produccions dels mateixos infants en un període significatiu de la nostra història, com és el de la Guerra Civil, suposa respectar i reconèixer la cultura de la infantesa com una part inseparable del conjunt de visions que una societat ens ofereix en relació a com viu i com experimenta un moment determinat i crucial. Un reconeixement que no té només una clau de lectura pedagògica sinó que té a veure amb la constatació que els infants, com els adults, són persones que viuen des de múltiples facetes la tràgica experiència de la guerra:

Nens i nenes varen trobar-se implicats en la guerra de diferent manera, en qualitat de víctimes i testimonis, però també com a actors, com a fills i filles i germans i germanes dels homes cridats a combatre, com a membres de les famílies que reben tots els impactes del conflicte en la seva vida quotidiana, com a destinataris de missatges publicitaris i propagandístics dirigits específicament cap a ells, i com a imatges usades cada vegada més freqüentment, en els missatges destinats als adults. (Gibelli, 2005, p. 40)

És en coherència amb aquest plantejament que en aquest article volem mostrar alguns dels resultats de la investigació en curs al voltant dels dibuixos de guerra realitzats per nens i nenes del centre escolar barceloní Grup Escolar Lluís Vives durant el període de la Guerra Civil<sup>1</sup>. El nostre interès era i és doble: d'una banda, identificar els elements emblemàtics de les representacions dels dibuixos d'aquests nens i nenes durant la guerra; d'altra banda, contrastar aquests resultats amb col·leccions semblants per tal de poder identificar com els infants interaccionen amb els conflictes que viuen mitjançant els dibuixos i il·lustracions, amb el testimoni de les experiències que ells han viscut.

Si bé és cert que estem assistint a una recent recuperació d'aquests testimonis gràfics, en part ocasionada per la distància entre els moments històrics analitzats i l'actualitat i, en part, a l'eclosió de les investigacions que tenen com a font documental els testimonis vivencials dels episodis estudiats, considerem que encara és responsabilitat dels investigadors de diferents àmbits (psicologia infantil, història de l'educació, legisla-

(1) Projecte «Documentación, interpretación y difusión digital del patrimonio educativo producido entre 1936-1939 en las escuelas de Barcelona. Los dibujos de la infancia» desenvolupat pel GREUV –Grup de Recerca Educativa de la UVic– conjuntament amb el MUVIP –Museu Universitari Virtual de Pedagogia–, ambdós de la UVic. El projecte té el suport de la «Dirección General de Investigación y Gestión del Plan Nacional I+D+I» (Ref. EDU2010-20280).

ció sobre els drets de l'infant...)<sup>2</sup> reconèixer allò que els nens i les nenes ens van dir, amb l'ús de diferents formes de narrar, moltes d'elles en el si de l'experiència escolar, però altres en els seus espais domèstics i d'intimitat<sup>3</sup>. Com també és responsabilitat d'aquells centres que conserven el patrimoni educatiu i de cultura de la infància recuperar aquests materials i posar-los a disposició tant de la investigació com de la ciutadania. Explorar els complexos fenòmens que constitueixen l'experiència infantil en determinats contextos, és un repte també per a una història cultural de l'educació.

## Els dibuixos de la guerra dels escolars del Grup Escolar Lluís Vives

Així doncs, la nostra investigació parteix de les línies mestres següents:

- Analitzar els elements psicològics<sup>4</sup>, pedagògics<sup>5</sup> i sociològics<sup>6</sup> presents en els estudis des de la perspectiva de la història cultural.
- Aprofundir en les aportacions de la població infantil al bagatge de coneixements pedagògics i històrics en relació als períodes de guerra.

Per tal de respondre a aquests reptes, s'ha procedit a una anàlisi de contingut que ressenya elements formals dels dibuixos, aspectes psicològics, qüestions militars i socials, perspectives pedagògiques, dimensions ètiques i polítiques que sorgeixen del Fons de Dibuixos de l'IMEB, una breu síntesi del qual exposem aquí pel que fa a l'anàlisi de contingut al voltant de la representació de la politització del carrer i de la representació de la guerra. Com ja s'ha esmentat, també hem volgut tenir en compte, tot esperant de fer més endavant una anàlisi comparativa més completa, altres col·leccions de dibuixos similars, com les dels dibuixos d'escolars de les escoles de Nantes (1914-1918) i d'escolars de Sainte-Isaure et Lepic; i la col·lecció de dibuixos de nens i nenes evacuats durant la Guerra Civil.

- 
- (2) L'ús de les col·leccions de dibuixos infantils amb el propòsit de sensibilitzar la població internacional sobre les vivències de la infància en temps de guerra es remunten a inicis del segle xx, amb els treballs de pedagogs i psicòlegs, com Hollebecque, Kik, Rémy, sobre la vida de la infància durant la Primera Guerra Mundial. Posteriorment, és en la Guerra Civil espanyola que aquests treballs es varen reprendre a partir d'exposicions patrocinades per grups com el de *Spanish Child Welfare Association of America*. Durant el període de la Segona Guerra Mundial, les col·leccions més analitzades i exposades seran les dutes a terme pels nens dels camps de concentració, tant a Alemanya com en els països ocupats. Aquesta línia va ser continuada en les diferents conteses que hi ha hagut durant la segona meitat del segle xx. D'aquesta manera, i si bé els motius que han condicionat cada col·lecció són diferents, es pot resseguir una història de la infància en temps de guerra segons les narracions que aquests protagonistes han construït. Una història de la infància que considerem que ha de tenir cabuda, no només en biblioteques i arxius nacionals sinó també en els museus d'educació i pedagogia.
  - (3) Alguns exemples als quals ens referirem més endavant són: Brauner i Brauner (2001), (2003); Guyvarc'h (1993); Pignot (2004); Audoin-Rouzeu (2006); Gallardo (2012); i sobre el tema paral·lel de dibuixos de nens i nenes en camps de concentració: Stargardt (1998).
  - (4) Cal assenyalar ací el treball de doctorat que està duent a terme Núria Padrós: *Aprendre psicologia a través del dibuixos*. Treball que es realitza en el marc del projecte de recerca ja citat a la nota 1.
  - (5) Investigacions ja presentades en els congressos de la SEDHE (Gómez i Colledemont, 2011) i, al novembre, al congrés de la Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana (comunicació: Carrillo, Colledemont (2012) «El Grup Escolar Lluís Vives de Barcelona. Les representacions infantils de la guerra civil com a expressió de valors»).
  - (6) Cal assenyalar el treball de doctorat que està duent a terme Anna Galceran, *Estudi i interpretació dels dibuixos realitzats per l'alumnat del Grup Escolar Lluís Vives durant la Guerra Civil*, també en el marc del projecte de recerca esmentat.

L'anàlisi dels dibuixos ha partit de la consideració de diferents dimensions, començant per les seves característiques formals i continuant amb els elements de contingut que descriuen la vida escolar durant el període bèl·lic. Hem posat l'accent especialment en aquelles qüestions més rellevants de l'anàlisi de les diferents sèries que tenen, com a element central, la vida quotidiana als carrers barcelonins i les escenes de guerra<sup>7</sup>, a fi de poder relacionar els resultats amb sèries d'altres dibuixos amb la mateixa temàtica fets per altres nens i nenes que van viure en situació de conflicte, com són els de França durant la Primera Guerra Mundial i dels nens i nenes refugiats espanyols durant la Guerra Civil.

Val a dir que les imatges dels infants, fetes per ells, o sobre ells, creix a mesura que els conflictes bèl·lics s'acosten al nostre temps:

La Segona Guerra Mundial del segle va començar a Europa i els infants hi varen quedar atrapats. Mentre les imatges de denúncia de la Primera Guerra Mundial evoquen els soldats coberts de fang a les trinxeres, les imatges centrals de la Segona són les dels infants: els nens de Londres voltant desolats per les runes de l'East End, o el nen amb la gorra que aixeca les mans sota l'amenaça de les armes al ghetto de Varsòvia o inclús les files de reclutes infantils en posició de revista per un Hitler enfosquit proper a la seva fi. (Bourke, 2001, p. 18)

El mateix podríem dir del tràgic pròleg a la Segona Guerra Mundial que fou la Guerra Civil.

Per tal d'acotar els elements d'anàlisi, així com per a establir alguns dels identificadors bàsics dels dibuixos dels nens i nenes en moments de conflicte, del fons de dibuixos de l'IMEB s'han recopilat 236 dibuixos –musealitzats tots ells en el MUVIP<sup>8</sup>–, s'ha procedit a fer una primera anàlisi serial de la mostra seleccionada i hem entrat en detall amb els elements que apareixien en els dibuixos més singulars, ja fos per representativitat com per la seva expressivitat<sup>9</sup>. De manera que, per a l'anàlisi dels dibuixos s'ha transferit la informació obtinguda a un quadre síntesi que contempla els camps següents:

- 
- (7) En conseqüència, las sèries seleccionades segons els títols aportats pels responsables del IMEB han estat:  
Sobre paisatge urbà: Les cues. La premsa. Refugiats, refugis. Cases. La fira del llibre. La sortida de l'escola.  
Sobre transports: El tren. Els tramvies. Els carros.  
Sobre oficis que es duen a terme en la via pública: Botigues, mercats. Els bolets. Les castanyeres. L'home de la regalèssia. L'escombriaire. L'home del pirulí. Músics.  
Sobre jocs: Jocs d'infants: varis. Jocs de bales. Jocs de cordes.  
Sobre escenes de guerra: Escenes de guerra. Avions i situacions de guerra.
- (8) Tots els dibuixos analitzats i referenciats són accessibles al Web [www.uvic.cat/muvip](http://www.uvic.cat/muvip)
- (9) Cal destacar que la decisió d'iniciar l'estudi amb l'establiment d'una gramàtica de continguts per a prosseguir amb l'estudi del detall d'algunes de les singularitats presents en els dibuixos es va prendre en el marc dels seminaris de recerca del 2011.03.08: «L'exploració de metodologies a partir de l'anàlisi d'imatges» i del 2011.11.22: «Conversant amb Burke». Les decisions metodològiques d'analitzar el fons des d'una perspectiva gramatical, interpretar-lo des d'un enfocament fenomenològic i hermenèutic i comprendre des d'una visió històrico-política i des de la història del subjecte i l'objecte estan publicades a les actes del *XVI Coloquio Nacional de Historia de la Educación* (Gómez i Colleldemont, 2011).

<b>Sèries</b>	
<b>Dibuixos</b>	
<b>Tema</b>	
<b>Edat</b>	
<b>Gènere</b>	
<b>Representacions de l'impacte en la vida quotidiana</b>	Violència al carrer Manifestacions polítiques: pintades La militarització de la població civil Símbols revolucionaris Ocupació i/o resistència Racionament d'aliments
<b>Representacions de la guerra</b>	Representacions militars i paramilitars: banderes i fortificacions Ferits en els raids aeris, refugis Bombardeigs i batalles

Posteriorment, i segons els resultats obtinguts, s'han revisat els dibuixos de les sèries provinents dels altres conflictes, per trobar les similituds i diferències en els aspectes de «politització de la ciutadania», «militarització de l'entorn social», «conseqüències en la qualitat de vida dels ciutadans» vinculats a l'anàlisi de la vida quotidiana i, finalment, «realisme i coneixement», i «utopies, desitjos i temors» en relació a les batalles en les escenes de guerra. En conseqüència, s'ha construït un segon quadre sintètic:

<b>Col·lecció</b>	
<b>Comentaris a la col·lecció</b>	
<b>Dibuixos</b>	
<b>Edat</b>	
<b>Gènere</b>	
<b>Representacions de l'impacte en la vida quotidiana</b>	La política en la vida quotidiana La militarització de la població civil Conseqüències en la qualitat de vida (racionament, refugiats...)
<b>Representacions de la guerra</b>	Realisme i coneixement Utopies, desigs i pors

A partir d'aquest procés de categorització i anàlisi, podem presentar algunes valoracions sobre el seu contingut.

## La política i la guerra a través dels dibuixos dels escolars

### La representació de la política

L'inici de la Guerra Civil a Catalunya va venir acompanyat d'un procés revolucionari. Com és sabut, el 19 de juliol de 1936, les tropes revoltades a Barcelona contra el govern legal de la República van ser derrotades al carrer per membres dels sindicats, els partits d'esquerres i les forces de l'ordre públic fidels al govern autònom de la Generalitat. Aquesta ocasió va permetre a la CNT-FAI, el principal sindicat obrer a Catalunya, fer-se amb el poder i, sense eliminar les institucions democràtiques, iniciar un procés revolucionari, amb la creació dels comitès antifeixistes, la formació de grups de milicians armats, la persecució dels enemics de la revolució i unes transformacions econòmiques que van tenir com a símbol la col·lectivització de l'economia. La revolució és un aspecte destacable dins d'una guerra que enfrontava els republicans contra els franquistes alçats en armes, els rojos contra els feixistes, en la terminologia de l'època. Aquest aspecte diferencia la Guerra Civil a Catalunya d'altres conflictes bèl·lics on no es va produir una revolució en la rereguarda.

El procés revolucionari experimentat a Catalunya, dirigit pel sindicat anarquista CNT-FAI, va tenir un impacte clar en la vida quotidiana. Els alumnes de l'escola Lluís Vives, del barri obrer de Sants, representen en els seus dibuixos sobre la Barcelona del moment, alguns elements d'aquesta revolució, entre els quals destaquen una politització de la vida ciutadana i una presència d'elements revolucionaris, com ara milicians i col·lectivitzacions.

Tanmateix, la politització de la societat és anterior a l'inici de la Guerra Civil. El final de la dictadura del general Primo de Rivera i la proclamació l'any 1931 de la Segona República espanyola, van ser uns anys d'agitació política, que va seguir durant la Guerra Civil. Enmig d'aquesta politització de la vida pública, observem un canvi d'actors en l'escena política catalana. Per tant, si la proclamació de la República a Catalunya va ser obra d'Esquerra Republicana de Catalunya (ERC), durant la Guerra Civil aquest partit va passar a un segon pla, i va ser desbordat pel poder dels comitès antifeixistes dirigits per la CNT-FAI. Un segon pla que no exclou que Lluís Companys, d'ERC, presidís el govern de la Generalitat durant tots els anys que va durar el conflicte bèl·lic.

En molts dibuixos d'escenes al carrer, trobem sigles d'organitzacions polítiques i sindicals, entre les quals sobresurten les de la CNT-FAI<sup>10</sup>. La major presència de les sigles de l'organització anarquista és una mostra de la seva preeminència al carrer. En canvi, no trobem en cap dibuix referències al partit que dirigia el govern autònom. Sens dubte, perquè havia perdut el control dels carrers, un fet que es notava més en un barri obrer com el de Sants, ja que el poder que conservava ERC era de tipus institucional, sobre el qual no hi ha representacions en els dibuixos dels escolars de l'escola Lluís Vives. Hi ha algunes representacions, molt poques, de catalanitat, a través de banderes, que podem associar en part al govern catalanista d'ERC<sup>11</sup>, però són molt reduïdes. Per

(10) Dibuixos amb referència 41, 42, 54, 61, 66, 74, 100, 128, 170, 208, 213 i 471.

(11) La presència de la bandera republicana la trobem en les escenes de guerra dels dibuixos amb referència 60, 62, 63, 83, 86, 178, 210 i 410.

tant, podem entendre que els escolars representen, en els seus dibuixos, als qui són més visibles al carrer i deixen de banda el poder institucional, que compta amb altres canals de visibilitat més formals.

Les organitzacions que podem situar en l'òrbita socialista i comunista també tenen certa presència en els dibuixos d'escenes de carrer. Les seves sigles apareixen en menor mesura que les dels anarquistes i sovint estan barrejades amb les sigles del sindicat anarquista. Entre les que més apareixen representades hi ha les del sindicat socialista Unió General de Treballadors (UGT)<sup>12</sup>. Malgrat les moltes disputes que hi hagué entre els dos principals sindicats obrers, l'anarquista CNT i el socialista UGT, no hem vist dibuixats signes de conflicte aparent entre aquestes dues organitzacions obreres. Les disputes per les diferents estratègies entre sindicats, que a Catalunya es van concretar entre els anarquistes que volien fer la revolució i els socialistes que volien primer guanyar la guerra i després, en tot cas, fer la revolució, no queden plasmades en els dibuixos.

En aquests apareixen alguna vegada, però poc, altres sigles, com les del POUM<sup>13</sup> i els del PSUC<sup>14</sup>, dos partits enfrontats. El primer va ser proscrit a partir dels fets de maig de 1937, mentre que el PSUC va comptar amb el suport dels comunistes de la Unió Soviètica. Sorprèn que la sigla del PSUC només surti escrita dues vegades, perquè a partir del 1937, el PSUC i la UGT van ser les organitzacions que van prendre el poder a Catalunya, en detriment de la CNT-FAI. Pot ser que hi hagi menys dibuixos d'aquesta etapa de la Guerra Civil, però aquest fet també confirmaria la poca presència en els dibuixos del poder més institucional, en contrast amb la visibilització de qui tenia el domini dels carrers.

La representació de la revolució pels escolars del Lluís Vives està, doncs, implícita en els seus dibuixos. Un aspecte a destacar és que les representacions de la revolució en els dibuixos transmeten una cara poc conflictiva d'aquesta revolució. Segurament no podria ser d'una altra manera (les detencions, persecucions o assassinats d'aquest període es produïen en general fora de l'entorn quotidià dels infants que dibuixen) però aquesta imatge de la revolució contrasta amb la visió que durant el franquisme es va transmetre de la revolució, com un període de desordre i caos absolut. Una imatge, la dels dibuixos infantils, propera a la revolució romàntica, plena de bones intencions que varen difondre els brigadistes internacionals, que van anar a lluitar a la Guerra Civil contra el feixisme, amb George Orwell i el seu conegut llibre *Homage to Catalonia* publicat al 1938, com a exemple més evident.

Entre els dibuixos del fons estudiat trobem mostres de comerços col·lectivitzats, és a dir, regits pels obrers, que funcionen amb tota normalitat<sup>15</sup>. També destaca la presència de milicians al carrer, ja sigui en actitud de control i d'ordenació de la vida pública, tot i que sigui de forma distesa<sup>16</sup>.

(12) Dibuixos amb referència 54, 56, 74, 100, 128, 205, 470 i 471.

(13) Dibuixos amb referència 120 i 128.

(14) Dibuixos amb referència 100 i 120.

(15) Explícitament, dibuixos amb referència 40, 41 i 74.

(16) Dibuixos amb referència 47, 42, 46, 55, 68, 71, 74, 170, 171, 355, 361, 368, 370, 375, 376, 378, 412, 413 i 485.

A les cues de racionament per aconseguir queviures<sup>17</sup>, en alguns dibuixos apareixen baralles entre les dones que esperen el seu torn<sup>18</sup>. Destaca que en aquells dibuixos on hi ha un milicià controlant la situació, es transmet una imatge d'ordre, d'un ordre que sembla més una necessitat que una imposició. En alguns dibuixos de la sèrie «La sortida de l'escola», sobresurt la figura del milicià que, davant les portes del recinte escolar, recull els seus fills en acabar l'escola<sup>19</sup>. Aquesta representació, a més de mostrar el desig de l'alumne de ser recollit pel pare, absent per estar mobilitzat, ens mostra que les famílies dels escolars formaven part del grup social que lluitava contra els militars revoltats i, per tant, favorables a la causa republicana i al procés revolucionari que es vivia als carrers.

### La representació de la guerra

Derrotada la revolta militar a Catalunya, el front de guerra més proper a Barcelona es trobava a la regió veïna d'Aragó, lluny de la capital catalana. Un front que durant els dos primers anys de guerra es va mantenir de forma estable, ja que les principals batalles es produïen en altres parts de la península Ibèrica. Aquesta distància fa que els escolars de Barcelona tinguessin un coneixement indirecte del camp de batalla i que les seves representacions de la guerra siguin imaginades: aquestes responen més bé als tòpics sobre els conflictes bèl·lics que sobre la realitat del moment. En canvi, els escolars barcelonins sí que van viure de primera mà la guerra a la rereguarda amb contundència, especialment a través dels bombardejos de l'aviació enemiga contra la població civil. En la Guerra Civil, l'aviació comença a bombardejar objectius civils de forma massiva, una pràctica que després es va continuar durant la Segona Guerra Mundial. No en va, la Guerra Civil va ser l'avantsala de la Segona Guerra Mundial.

Les escenes de guerra<sup>20</sup> mostren una concepció simple del front de batalla. S'hi distingeix dos bàndols clarament, la de l'exèrcit propi i el de l'enemic, els nostres i uns altres desconeguts, els bons i els dolents<sup>21</sup>. Una simplicitat que no atribuïm només a una mentalitat infantil d'escolars, sinó que era pròpia de la polarització en dos bàndols, molt present en la societat del moment. Una simplicitat que al mateix temps, combinada amb la distància i el desconeixement del context on es produeixen les batalles, provoca que en alguns casos aquests dibuixos poden passar per escenes d'altres guerres, tal és així que en el fons analitzat hi ha un dibuix amb ressonàncies al Far West americà<sup>22</sup>. En aquest sentit també destaca que apareixen dibuixades fortificacions que semblen més aviat forteses medievals que búnquers utilitzats en la guerra moderna<sup>23</sup>. Hem de matisar que una de les casernes militars més pròximes a l'escola era el castell de Montjuïc, fortificació de l'edat moderna que domina la ciutat de Barcelona. És probable que, en aquests casos, els escolars representin aquest castell en comptes d'evocar una fortalesa medieval. Sigui com sigui, aquestes representacions de forteses en

(17) Dibuixos amb referència 38, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 51, 57, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75 i 185.

(18) Dibuixos amb referència 42 i 43.

(19) Dibuixos amb referència 355, 361, 368, 370, 375, 376 i 378.

(20) Dibuixos amb referència 51, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 127, 128, 129, 130, 203, 204, 205, 379 i 522.

(21) Dibuixos amb referència 60, 61, 62 i 63.

(22) Dibuixos amb referència 61, 62 i 63.

(23) Dibuixos amb referència 61, 62, 63 i 64.



forma de castell són una mostra més de la distància que separava els escolars del front de batalla i també de les característiques pròpies del dibuix infantil.

Aquesta simplicitat conceptual de les batalles contrasta amb el coneixement que tenien els escolars de les armes utilitzades en la guerra. Al front de batalla, els escolars dibuixen armes de forma molt detallada, com ara tancs, canons o metralleres, fet que demostra un contacte més directe amb l'armament utilitzat en la guerra<sup>24</sup>. Entre les armes utilitzades durant la guerra, cal destacar els dibuixos d'avions de combat. En el fons utilitzat hi ha una sèrie completa de dibuixos d'avions, que també apareixen representats en escenes de batalla i altres dibuixos. Aquest fet demostra una atracció dels nens i nenes per l'aviació, que en alguns casos arriba a la fascinació.

A diferència d'altres col·leccions, el fons de dibuixos analitzat no ens permet constatar grans diferències entre nens i nenes en la representació de la guerra. Aquest és un aspecte sobre el qual ens agradaria aprofundir, però en no poder saber l'autoria de molts d'aquests dibuixos, no en podem distingir diferències significatives.

Mort i guerra estan estretament relacionades. La mort és un tema que sovint queda fora de l'escola, no s'aborda directament. Per aquesta raó, és interessant conèixer en un context bèl·lic, on la mort és més habitual, com és representada per l'alumnat d'una escola. En el fons analitzat trobem morts només al front de batalla, representats de forma realista amb sang abundant<sup>25</sup>. En canvi, no hi ha representacions de mort a la ciutat, on a causa dels bombardejos la mort també era un fet quotidià. La distància, durant un temps almenys, entre el front i la rereguarda a la ciutat, també es manifesta en aquesta qüestió.

Malgrat que la majoria d'escenes de batalla són de difícil contextualització, és veritat que el fons de dibuixos analitzat també recull algunes escenes de guerra recognoscibles. Això no exclou que continuï havent certa distància o grau d'imaginació entre la representació de la guerra i la realitat. Així per exemple, trobem una escena de batalla naval on uns avions republicans ataquen i comencen a enfonsar el creuer de guerra franquista *Canarias*<sup>26</sup>. En el dibuix, hi ha escrit aquest nom en el vaixell. De fet, el *Canarias* va ser un creuer que va assetjar la costa catalana i va bombardejar poblacions del litoral. No va ser enfonsat per l'exèrcit republicà, sinó que va estar actiu fins a la postguerra. En aquest dibuix es barreja un vaixell de guerra real, amb elements imaginats, com ara que el vaixell té uns grans pals poc adequats en un vaixell de guerra, o que va ser enfonsat.

Una altra escena reconeixible en els dibuixos és la batalla que es lliura a Madrid, que va mantenir una forta resistència que va impedir la ràpida conquesta de la ciutat desitjada pel general Franco. Hi ha un dibuix<sup>27</sup> que mostra una població destruïda, però que per les ruïnes es diria que és un poble i no les restes de la capital d'Espanya. El dibuix

(24) Dibuixos amb referència 59, 60, 61, 62, 63, 64, 77, 80, 81, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 203 i 411a. Així mateix, cal destacar que en sèries com la intitolada «les joguines» que no han estat objecte d'aquest anàlisi, també hi apareixen dibuixades les armes amb molt de detall i precisió.

(25) Dibuixos amb referència 61, 62 i 63.

(26) Dibuix amb referència 61.

(27) Dibuix amb referència 81.

sembla un cartell de propaganda política, molt a l'ús en aquest moment, i és una mostra més d'un front de batalla imaginat.

La presència de refugis antiaeris en molts dibuixos, encara que no representin directament escenes de batalla, és un dels aspectes més significatius en la relació entre guerra i infància<sup>28</sup>. Per protegir la població dels atacs aeris sobre Barcelona, es van construir nombrosos refugis sota terra i amb aquesta finalitat també es van utilitzar els túnels del metro. Entre els dibuixos analitzats podem apreciar sovint refugis que formen part d'altres escenes, com un element habitual en el paisatge de la Barcelona del moment. Altres escenes ens mostren persones reunides a l'entrada d'un refugi, observant el cel; també hi ha imatges de dones, nens i ancians al llit a les andanes del metro, tot esperant que finalitzi l'alarma. Les representacions d'avions bombardejant són més escasses<sup>29</sup>; les que trobem mostren més l'amenaça que representava ser víctima d'un bombardeig que una il·lustració realista d'un atac aeri. En aquest sentit, la por de ser víctima d'un bombardeig és molt present entre la població civil i, especialment, entre els nens. Els bombardejos a Barcelona es converteixen en una cosa habitual; algunes fonts escrites, com el diari d'una nena barcelonina, que estava escolaritzada en una altra escola de la ciutat, recullen perfectament la quotidianitat dels bombardejos, la destrucció per les bombes d'una escola de Barcelona, la por, etc. (Martorell, 2009).

En conclusió, els dibuixos dels escolars del centre Lluís Vives representen aquesta por de ser víctima d'un atac aeri, fet que queda perfectament representat en un dibuix d'un bombardeig sobre una nena a l'entrada d'un refugi, la qual exclama en català «Ai que estan a sobre...»<sup>30</sup>. Un dibuix situat en un context rural i no en una gran ciutat urbana com Barcelona. L'important és la por de ser víctima i menys la precisió del context.

## **Contrastos i continuïtats entre els materials de les diferents col·leccions**

Com es van construir aquestes col·leccions? La història de l'atenció a la infància en temps de guerra, en moments que aquests nens i nenes estaven vivint situacions més o menys límit, és plena de noms propis. Ha estat en part a causa de la voluntat d'aquests «amics de la infància» que els nens i nenes van poder expressar les seves vivències, desitjos i temors mitjançant les representacions gràfiques. I també ha estat causa de l'interès que han mostrat els responsables d'arxius i museus que han pogut preservar aquests materials.

L'origen d'aquestes col·leccions<sup>31</sup> indica també que, més enllà dels objectius terapèutics i/o educatius (Brauner i Brauner, 2003) que hi havia en alguns casos, els dibuixos

(28) Dibuixos amb referència 51, 77, 80, 85, 127, 128, 129, 130, 204, 205 i 522.

(29) Dibuixos amb referència 80, 81, 85, 127, 203, 204 i 205.

(30) Dibuix amb referència 80.

(31) Les col·leccions són:

1. Col·lecció de l'Arxiu de Nantes. Els dibuixos recopilats en l'obra de Guyvarc'h (1993) varen ser realitzats amb motiu d'una interpel·lació llançada per una demanda de la municipalitat per tal de mobilitzar l'alumnat en el procés de «mobilització total» que havia estat proposat des de l'ajuntament de Nantes durant la Primera Guerra Mundial. El fons, per tant, està format per 147 dibuixos de temàtica suggerida i incentivada des de l'escola, la qual, al seu torn, intervindria en la selecció de dibuixos a conservar. En aquest sentit, s'ha de tenir present que les representacions gràfiques d'aquests nens i nenes van ser «legitimades»

dels nens, per la seva capacitat d'interpel·lar, van ser en la seva majoria utilitzats com a instrument de conscienciació i/o de publicitat. Això és especialment manifest en les col·leccions franceses de la Primera Guerra Mundial, com assenyalen Pignot i Guyvarc'h. Unes col·leccions que, a més, són mostra de la mobilització que hi va haver entre els escolars, en la qual els nens i nenes eren interpel·lats a expressar el seu patriotisme. Una mobilització que, en el cas de Catalunya, no es va produir ja que hi havia dues maneres enfrontades d'enfocar aquest tema –educar des de la guerra o educar malgrat la guerra– i cada escola i cada docent va optar per una o altra opció i que, en el cas de l'escola de la col·lecció estudiada, es va optar per l'ambigüitat<sup>32</sup>. Justament aquesta divergència s'observa en la manca de dibuixos sobre instrucció militar i paramilitar a la col·lecció IMEB-MUVIP, aspecte que contrasta clarament amb les col·leccions franceses.

Així mateix, els usos d'aquestes col·leccions són indicatius també d'una «quasi perpètua» mobilització de la infància amb la finalitat de fer veure els efectes de la guerra i del conflicte, com a situació de negació de drets bàsics. La ideologització d'aquestes col·leccions de dibuixos –com veiem en les seleccions de dibuixos a estudiar, en els que apareixen més profusament els dibuixos de temàtiques dures i desapareixen les escenes o dibuixos «neutres»– és, per tant, un dels elements que cal repensar en tractar amb aquest material.

D'altra banda, entre les característiques que destaquen del fons de dibuixos procedents del Grup Escolar Lluís Vives, hi ha la representació de la revolució experimentada a Barcelona. Sense cap dubte aquest fet marca una diferència amb els dibuixos d'escolars en altres situacions bèl·liques on la guerra no va ser acompanyada d'un procés revolucionari. Fins i tot dins de la mateixa Guerra Civil, en les altres zones republicanes no es va produir un procés revolucionari de la mateixa intensitat que a Catalunya.

---

per les persones adultes i que, per tant, certes dissidències en les representacions –en cas que n'hi hagués– probablement van ser silenciades en el moment. Les 45 escoles de la zona de Nantes van intervenir amb dibuixos, redaccions, cartes, ajudes... que van ser inclosos en els 215 «rapports» dirigits a la inspecció. 1914-1915: X escoles de nens (7 dibuixos); 1915-1916: 3 escoles de nens (13 dibuixos); 1916-1917: 3 escoles de nens (9 dibuixos); 1917-1918: 4 escoles de nens, 3 escoles de nenes, 1 escola bressol (44); 1918-1919: 2 escoles d'infants, 4 escoles de nenes (41). Aquests dibuixos es mostraren a l'exposició «De l'école à la guerre», organitzada a París per la Ligue française de l'enseignement, 6-20 maig de 1917. En aquesta exposició es van mostrar dibuixos de dues escoles de nens i una de nenes i diferents dibuixos de les escoles bressol. El fons es conserva als Arxius municipals de Nantes.

2. Col·lecció presentada en l'obra de Pignot (2004) que mostra 121 dibuixos realitzats per l'alumnat d'entre 6 i 13 anys de les escoles de Sainte-Isaure et Lépici i estan col·leccionats al Musée de Montmartre. En aquesta ocasió els dibuixos es van realitzar en el marc de les classes sota les instruccions dels mestres i les mestres, i moltes vegades acompanyaven les redaccions. L'autora ha presentat els dibuixos en sèries temàtiques segons la interpretació dels dibuixos que efectua.

3. Col·lecció de dibuixos de la Biblioteca Digital Hispànica (Biblioteca Nacional d'Espanya). El fons prové de les exposicions que durant la guerra es van realitzar als EUA i Anglaterra per tal de recaptar fons per fomentar la cooperació econòmica amb les colònies escolars. Els dibuixos van ser exposats sota l'auspici de la Spanish Child Welfare Association of America. Aquesta col·lecció no presenta sèries temàtiques i en ella trobem dibuixos amb diferents motius: des de flors i animals fins dibuixos sobre l'evacuació, sobre colònies, sobre escenes de guerra, batalles. El fons és accessible a:

<http://bdh.bne.es/bnearch/Search.do?jsessionid=D161F0563B593AAA00B00014ECD5180B?destacadas1=Dibujos+de+los+nios+C3%B1os+de+la+Guerra&home=true>. Un treball sobre els estudis referits a l'evacuació és l'obra de Gallardo (2012).

(32) Així per exemple, els dibuixos contrasten amb la redacció de 1936: «Escenes de Guerra» publicada a la revista escolar: *Vives. Publicació del Grup Escolar Lluís Vives*.

La politització de la societat, presentant un esquema complex és, per tant, un dels aspectes més característics d'aquesta col·lecció que contrasta amb les imatges en què es representen clarament dos bàndols, un fet molt present en les altres col·leccions –en els dibuixos de les col·leccions franceses, s'observen clarament la confrontació entre països i, en els custodiats per la Biblioteca Nacional, les dues faccions de la Guerra Civil–. És a dir, mentre en les col·leccions de la Guerra Civil apareixen les diferents sigles polítiques dels partits implicats en el conflicte, en les col·leccions franceses apareixen les banderes com símbols patriòtics.

Com a conclusions, per tant, destacaríem que:

- Els nens i les nenes viuen la guerra des de la rereguarda a través de l'escassetat d'aliments i altres provisions, de l'absència del pare que està al front, de la por. Aquestes característiques estan presents en la majoria de representacions infantils.
- A la Guerra Civil es posa en pràctica el bombardeig sistemàtic de l'aviació sobre població urbana, fet que marca una diferència respecte a conflictes anteriors com la Primera Guerra Mundial, quan es van realitzar aquests atacs amb menor intensitat, però que igualment varen impactar als infants, com podem deduir dels seus dibuixos.
- El refugi antiaeri està molt present en els dibuixos. Les diferències radiquen que, en els dibuixos de la Primera Guerra Mundial, els refugis són espais condicionats com refugis (com és el cas de les galeries del metro) mentre que en els dibuixos de la Guerra Civil, també hi ha construccions a propòsit.
- El tema dels bombardejos i refugis –presents en totes les col·leccions– contrasta amb l'absència de representacions de ferits o morts a la rereguarda. En aquest sentit, la col·lecció IMEB-MUVIP es diferencia de les altres col·leccions ja que en aquelles, les víctimes apareixen més explícitament.
- Sorpren també que la mort, tan pròxima en uns moments de guerra, és representada en els dibuixos dels escolars barcelonins de manera distant. Els dibuixos analitzats no ens mostren morts ni com herois, ni com a víctimes pròximes, sinó que els morts són persones llunyanes en el front. Aquesta imatge distant de la mort no coincideix amb les representacions d'altres conflictes, en què la mort és el motiu de diferents dibuixos, com ara el dels «nens herois» o els afusellaments de població civil.

En síntesi, podem concloure que els nens i nenes viuen, com persones que són, les conseqüències de la guerra en tota la seva magnitud i des de la seva perspectiva, que queda patent en els diferents dibuixos, tant en els que fan referència a la Guerra Civil com els relatius a d'altres conflictes bèl·lics. Per això, accedir-hi ens permet descobrir com aquests nens i nenes visqueren la guerra, ampliant així la nostra comprensió de la infància i de l'educació en temps de guerra. I al mateix temps ens permet enriquir el coneixement de determinats moments històrics gràcies també a l'aportació d'una part de la població que els va viure. Una infància que no ha de ser vista només com a subjecte passiu dels esdeveniments del nostre món, passats i presents.

## Referències

- Audoin-Rouzeu, S. (1936, maig) «Escenes de Guerra». *Vives. Publicació del Grup Escolar Lluís Vives* (Barcelona, Grup Escolar Lluís Vives) (1).
- (2006). «Enfances en Guerre au 20è Siècle: Un Sujet?». *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, 1(89), p. 3-7. DOI: 10.3917/ving.089.0003.
- Bourke, J. (2001). *The Second World War. A People's History*. Oxford, Oxford University Press.
- Braster, S.; Grosvenor, I.; del Pozo Andrés, M.M. [eds.] (2011). *The Black Box Schooling. A cultural History of the Classroom*. Brussels, Peter Lang.
- Brauner, F.; Brauner, A. (2001). *L'expression dramatique chez l'enfant: pris dans une guerre, handicapé mental*. Paris, Groupement de Recherches Pratiques pour l'Enfance.
- Brauner, A.; Brauner, F. (2003). *Ho disegnato la guerra. I disegni dei bambini dalla Prima guerra mondiale a desert Storm*. Trento, Erickson.
- Carli, S. (2002). *Niñez, pedagogía y política. Transformaciones de los discursos acerca de la infancia en la historia de la educación argentina entre 1880 y 1955*. Buenos Aires, Miño y Dávila.
- Carrillo, I.; Colleldemont, E. (2012). «El Grup Escolar Lluís Vives de Barcelona. Les representacions infantils de la Guerra Civil com a expressió de valors» a AA.VV. *XX Jornades d'Història de l'Educació. Cohesió social i educació*. Girona: Universitat de Girona, Col. Diversitats 78, 2012, p. 207-224.
- Carrillo, I.; Colleldemont, E.; Martí, J.; Torrents, J. (2011). *Los museos pedagógicos y la proyección cívica del patrimonio educativo*. Gijón, Trea.
- Chartier, R. (1999). *El mundo como representación*. Barcelona, Gedisa.
- Colleldemont, E. (2010). «La memoria visual de la escuela». *Educatio Siglo XXI*, 28 (2), p. 133-156.
- Gallardo, J.A. (2012). *El dibujo infantil de la evacuación durante la Guerra Civil Española (1936-1939)*. Málaga, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Málaga.
- Gibelli, A. (2005). *Il popolo bambino. Infanzia e nazione dalla Grande Guerra a Salò*. Torino, Einaudi editore.
- Gómez, A.; Colleldemont, E. (2011). «El arte de enseñar: una práctica pedagógica compartida» a Celada, P. [ed.] (2011) *Arte y oficio de Enseñar. Dos siglos de perspectiva histórica*. XVI Coloquio Nacional de Historia de la Educación. Burgos de Osma, SEDHE–Universidad de Valladolid–CEINCE, p. 145-151.
- Guyvarc'h, D. (1993). *Moi Marie Rocher. Écolière en Guerre. Dessins d'enfants. 1914-1919*. Rennes, Apogée.
- Martorell i Gil, E. (2009). *Amb ulls de nena. El dietari de la guerra a la reraguarda*. Barcelona, Ara Llibres. Edició de Salvador Domènech.
- Pignot, M. (2004). *La guerre des crayons: quand les petits Parisiens dessinaient la Grande Guerre*. Paris, Parigramme.
- Ragache, G. (1997). *Les enfants de la guerre. Vivre, survivre, lire et jouer en France 1939-1949*. Paris, Perrin.
- Stargardt, N. (1998). «Children's Art of the Holocaust». *Past & Present*, 161(1), p. 191-235.
- Tuttle Jr. M. W. (1993). *Daddy's gone to War. The Second World War in the Lives of America's Children*. New York/Oxford, Oxford University Press.

## *Los niños y la guerra. Consideraciones en torno a una investigación sobre dibujos de escolares durante la Guerra Civil española*

*Resumen:* El presente artículo reflexiona sobre el papel y la relevancia de las producciones infantiles para el mejor conocimiento de hechos históricos y de cómo la infancia debe tener un lugar en la explicación y la interpretación culturales de nuestras sociedades. En concreto, el texto recoge algunos elementos resultantes de una investigación en curso por parte del GREUV (Grupo de Investigación Educativa de la Universidad de Vic), que analiza los dibujos de guerra realizados por niños y niñas del colegio barcelonés «Grupo Escolar Lluís Vives» durante el periodo de la Guerra Civil Española (1936-1939). El material analizado ayuda a entender la vida escolar, la vida cotidiana y la visión de la guerra que tienen los autores de los dibujos, lo que permite profundizar y complementar el conocimiento histórico de aquella contienda desde una perspectiva social, cultural y educativa de gran interés.

*Palabras clave:* Guerra Civil Española, dibujos escolares, imagen, representación y conocimiento histórico, historia cultural, infancia y guerra

## *Les enfants et la guerre. Considérations autour d'une recherche sur les dessins d'écoliers durant la Guerre civile espagnole*

*Résumé:* Le présent article réfléchit sur le rôle et l'importance des productions infantiles pour une meilleure connaissance des faits historiques, et sur comment l'enfance doit avoir une place dans l'explication et l'interprétation culturelles de nos sociétés. Plus concrètement, le texte recueille quelques éléments résultant d'une recherche en cours du Groupe de Recherche éducative de l'Université de Vic (GREUV), qui analyse les dessins de guerre réalisés par des enfants, garçons et filles, de l'école barcelonaise «Grup Escolar Lluís Vives», durant la période de la Guerre civile espagnole (1936-1939). Le matériel analysé aide à comprendre la vie de l'école, la vie quotidienne et la vision de la guerre qu'ont les auteurs des dessins, ce qui permet d'approfondir et de compléter la connaissance historique de ces événements dans une perspective sociale, culturelle et éducative de grand intérêt.

*Mots clés:* Guerre civile espagnole, dessins d'écoliers, image, représentation et connaissance historique, histoire culturelle, enfance et guerre

## *Children and war. Considerations in a study of schoolchildren's drawings during the Spanish Civil War*

*Abstract:* In this paper, we reflect on how creations by children can play an important role in increasing understanding of historical events and of how childhood should have a place in the cultural explanations and interpretations of our societies. Specifically, the text describes some of the results of an on-going study by the Education Research Group at the University of Vic (GREUV). The study analyses drawings of war created during the Spanish Civil War (1936-1939) by children from a Barcelona school called Grup Escolar Lluís Vives. The material that was analysed helps us to understand the school life, daily life and the view of war of the children who created the drawings. This adds to and deepens our historical knowledge of the Civil War from a social, cultural and educational perspective of great interest.

*Key words:* Spanish Civil War, schoolchildren's drawings, image, representation and historical knowledge, cultural history, childhood and war